

Varjagen en Roes

Noormannen aan de wieg van het Russische Rijk

Met de huidige verstoorde verhouding tussen Rusland en Oekraïne ligt de rol van Kiev (of Kyiv) als de geboorteplaats van een rijk dat zou uitgroeien tot het Russische Rijk politiek gevoelig. Wel delen Russische en Oekraïense nationalistinnen het standpunt dat dit rijk door de Slaven gesticht is. Daarmee staan ze lijnrecht tegenover de zienswijze van met name Zweedse onderzoekers die stellen dat de basis van Rusland door de Noormannen gelegd werd.

Luit van der Tuuk is zelfstandig onderzoeker, publicist en conservator van Museum Dorestad. Hij is gespecialiseerd in de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Noordwest-Europa.

Halverwege de achtste eeuw voeren Noormannen, voornamelijk Zweedse kooplieden, met hun schepen over de Oostzee naar de Baltische kusten. Via rivieren en meren trokken zij verder landinwaarts naar het oosten. Daar vergaarden deze avonturiers door handel met de Oost-Slavische en Fins-Oegrische bevolking pelzen, slaven, was en honing. Soms eisten deze Varjagen, zoals ze door de plaatselijke bevolking genoemd werden, ook tribuut die in de vorm van pelzen moest worden opgebracht. Hun naam is afgeleid van het Oudnoordse *væringi* dat te vergelijken is met het Nederlandse 'vazal', iemand die trouw is aan een heer.

'Al snel werd de voornamelijk Oost-Slavische bevolking overheerst door de Zweedse nieuwkomers, die Roes genoemd werden'

Zij vestigden zich langs de Volchov, de rivier die het Ladogameer (bij Sint-Petersburg) met het zuidelijker gelegen Ilmenmeer verbindt. Vandaar konden zij via een route, die grotendeels bevaarbaar was en voornamelijk de Dnjepr volgde, de Zwarte Zee bereiken. Dit traject kende vele obstakels, want onderweg kregen de Noormannen te maken met een vijandige bevolking en moesten ze allerlei natuurlijke hindernissen trotseren. Vooral de hoge kliffen stroomafwaarts in de Dnjepr waren berucht. Tussen die steile rotsen kwamen zij negen verraderlijke watervallen en stroomversnellingen tegen met namen als 'de steile' of 'de lawaaiige'.

Op zulke plaatsen moest de bemanning de boten verlaten en die voorzichtig langs de hindernissen voortslepen. Een enkele keer moesten de vaartuigen zelfs over land getrokken worden. Als zij eenmaal de monding van de Dnjepr bereikt hadden, konden de verre reizigers een oversteek naar de zuidelijke kusten van de Zwarte Zee maken, waar zij belangrijke afzetgebieden voor hun handelswaar vonden.

Een oostelijke route leidde over de Wolga naar de Kaspische Zee die aan de zuidzijde grensde aan



het kalifaat van de Abbasiden, dat de Noormannen *Serkland* noemden. Er ontstond een levendig handelsverkeer met de islamitische wereld, waar de handelaren hun pelzen en slaven ruilden tegen zijde, kruiden en zilver. Dat zilver verkregen ze in de vorm van Arabische *dirhams*, waarvan er duizenden in de Zweedse bodem zijn teruggevonden. De handel met het kalifaat leverde niet alleen producten uit het Nabije Oosten, maar ook exotische zaken die uit verre oorden in Oost-Azië waren aangevoerd.

Roeiers

Langs deze handelsroutes stichtten de Zweedse pioniers handelsposten in bestaande Slavische nederzettingen, waarvan archeologische sporen zijn teruggevonden in delen van het tegenwoordige

Bronzen Boeddhabeeldje uit India, gevonden in een Zweedse handelsnederzetting op het eiland Helgö, 20 kilometer ten westen van Stockholm. Foto: The Swedish History Museum.



Landen en plaatsen genoemd in dit artikel. Kaartje door Luit van der Tuuk.

dige Belarus (Wit-Rusland), de Baltische staten, Oekraïne en (Europees) Rusland.

De belangrijkste handelsplaatsen waren *Aldeig-juborg* (tegenwoordig Staraja Ladoga) bij het Ladogameer, waarvan de vroegste als Scandinavisch bestempelde vondsten halverwege de achtste eeuw dateren, en het honderd jaar jongere *Holmgard*, net buiten het huidige Veliky Novgorod dat 200 kilometer zuidelijker lag. In de laatstgenoemde plaats zijn bij archeologische opgravingen duizenden vondsten en vele complete huisplattegronden aan het licht gekomen.

Al snel werd de voornamelijk Oost-Slavische bevolking in deze nederzettingen overheerst door de nieuwkomers die, afgeleid van de Oudnoordse naam *roþz* voor roeier, *Roes* (of *Rus*) genoemd werden. De naam van dit Zweedse volk dat zich door roeiers voortbewogen schepen typeerde, zou op den duur overgaan op die van het land Rusland.

Volgens een Frankische kroniek had keizer Lodewijk de Vrome in 839 gezanten van de Roes ontvangen die 'bij nader onderzoek' tot het Zweedse volk bleken te behoren. Ook de Italiaanse aristocraat Liudprand van Cremona, die in de tiende eeuw diplomatieke reizen naar het oosten maakte, vermeldde de Roes, 'die wij ook wel Noormannen noemen', maar hij bracht hun naam in verband met hun uiterlijk.

We kunnen het begrip 'Roes', net als 'Noormannen', zien als een etnische aanduiding voor een

bevolking die wij nu als Scandinaviërs zouden kwalificeren. 'Varjagen' ligt meer in het verlengde van de vrijbuiters en plundersaars die tegenwoordig 'Vikingen' genoemd worden.

Ook al oefenden de Zweedse nieuwkomers macht uit waarmee ze de oorspronkelijke bevolking domineerden, ze hebben de Slaven en hun cultuur beslist niet verdrongen. Eerder ontstond er een gemengde levenswijze waarin de Roes assimileerden. Het specifiek toeschrijven van archeologische vondsten aan een van de etnische groepen is dan ook een hachelijke zaak.

Zweedse runenstenen

Zowel de autochtone Slavische bevolking als de Noormannen kenden geen schriftelijke cultuur. De enige uitzondering vormen runenstenen, waarop enkele teksten verwijzen naar de avonturiers die naar het oosten waren getrokken. De beroemdste van hen was Ingvar 'de verre reiziger', die we op maar liefst 26 Zweedse runenstenen tegenkomen. Hij trok met zijn mannen via de Wolga en de Kaspische Zee naar het islamitische *Serkland*, waar het grootste deel van hen, inclusief Ingvar, tijdens gevechten sneuvelde of door ziekte bezweek. Slechts één van de vele schepen waarmee zij waren vertrokken, keerde na zes jaar weer naar Zweden terug.

Afgezien van deze korte teksten in runen zijn er enkele Noordse saga's overgeleverd die meer details prijsgeven, maar pas laat op schrift gesteld ►



Boven: Runenstein in de westelijke muur van de domkerk van Strängnäs ter nagedachtenis van mannen die met Ingvar 'de verre reiziger' naar Serkland waren getrokken, waar zij om het leven waren gekomen. Op de tweede regel staat in runenschrift Ingvar (IKVARI) en Serkland (SIRK.LA...). Foto: Luit van der Tuuk.

Onder: De Varjagen-garde afgebeeld in een handschrift uit de twaalfde eeuw van de kroniek *Synopsis Historion* van de Byzantijnse geschiedschrijver Johannes Skylitzes.

werden en dan ook nog vaak geromantiseerd zijn. In een van die verhalen komen we de belevenissen van diezelfde Ingvar tegen die met zijn mannen naar het gebied van de Roes en vervolgens naar het onbekende oostelijke land *Austriki* trok. In een prachtige stad van wit marmer met een voortreffelijke bevolking ontmoetten zij de schone koningin Silkisif die hen uitnodigde te overwinteren in de stad, die de sfeer oproept van de verhalen van Duizend-en-een-nacht.

Naast deze schaarse Scandinavische bronnen komen de vroegste schriftelijke getuigenissen vooral uit de islamitische wereld. Arabische en Perzische handelaren, gezanten en ontdekkingsreizigers trokken naar het noorden en maakten verslagen van hun reizen. Hun getuigenissen werden verzameld in tal van geografische werken die in de bibliotheken van belangrijke steden als Bagdad en Damascus bewaard werden.

Rond 870 schreef de Perzische geograaf Abdoel ibn Khordadbeh dat de Roes naar de Kaspische Zee voeren om vervolgens naar Jurjan (Gorgan in het huidige Iran) op de zuidelijke oever over

te steken. Vandaar reisden ze soms met kamelen helemaal naar Bagdad, waar zij hun handelswaar – volgens Ibn Khordadbeh waren dat pelzen en zwaarden – aan de islamitische elite sleten. Het sabelbont en de pelzen van hermelijnen, marters, wezels en bevers waren van hoge kwaliteit en daardoor geliefd bij de rijke afnemers in het Midden-Oosten.

Kort na 900 karakteriseerde de in Bagdad geboren ontdekkingsreiziger Ahmad ibn Roestah in het reisverslag van een tocht die hij naar het noorden maakte de Roes met hun smetteloze mantels, pofbroeken en gouden armbanden als goed gebouwde en moedige, maar wel hebzuchtige lieden. Hij beschreef hoe de Roes de lokale Slavische bevolking aan zich hadden onderworpen: 'Zij voeren de bevolking weg om voor hen te werken en verkopen hen als slaven. Zij hebben zelf geen landerijen, maar leven van wat zij van de akkers van de Slaven nemen.'

Het Byzantijnse Rijk

In de loop van de negende eeuw bereikten de Noormannen *Grikkland* (Griekenland), zoals zij het Byzantijnse Rijk noemden. Nadat het West-Romeinse Rijk in de vijfde eeuw ten onder was gegaan, zou het oostelijke deel van het rijk met een overwegend Grieks sprekende bevolking nog duizend jaar als Byzantium blijven voortbestaan. In 860 ondernamen stoutmoedige Varjagen een aanval op de hoofdstad Constantinopel, het huidige Istanboel en de grootste stad van het vroegmiddeleeuwse Europa. Ze zaaiden dood en verderf in de wijde omgeving, maar konden de zwaar versterkte stad die zij *Miklagarðr* (grote stad) noemden, niet veroveren. Ze konden er wel handelsrechten verwerven, waarbij vooral de handel in zijde een belangrijke rol speelde.



Hun rechten werden in een verdrag vastgelegd dat tot in details was uitgewerkt. De bevoegdheden die zij genoten, kunnen zonder meer genereus genoemd worden. De kooplieden die Constantinopel bezochten, kregen een verblijfplaats buiten de stadswallen toegewezen, waar het hun niet ontbrak aan voldoende levensmiddelen en andere benodigdheden. Wel konden zij de stad zelf alleen maar met Byzantijnse begeleiders betreden.

Al snel vonden de Varjagen hier een belangrijke afzetmarkt voor hun koopwaar. Bovendien traden sommigen als huurling in dienst bij de keizerlijke garde. Vanaf de late negende eeuw stonden zij de Byzantijnse keizer militair bij en traden ze op als zijn persoonlijke lijfwacht. In de ogen van de Byzantijnen vochten zij zonder vrees en leken niet om hun verwondingen te malen.

In de tiende eeuw werd deze lijfwacht omgevormd tot een officiële Varjagengarde. In de ogen van de verfijnde hovelingen waren zij ongeciviliseerde barbaren, maar zij stonden erom bekend altijd hun woord te houden, want de veiligheid van de keizer was hun heilig. Zij gaven zelfs hun leven voor hem, zoals blijkt uit Zweedse runenstenen, waarop gevallen Varjagen worden herdacht. Het vroegste voorbeeld daarvan is een steen die uit de negende eeuw dateert en oorspronkelijk in Kälvesten (Östergötland) stond. Daarop wordt Eyvindr herdacht, die in het oosten was gesneuveld.

Die spreekwoordelijke trouw legde de Varjagen geen windeieren, want ze werden vorstelijk voor

hun loyaliteit beloond. Velen keerden dan ook rijk naar het noorden terug, zoals we in verschillende Noordse saga's kunnen lezen. De bekendste van hen is Harald Hardrada die in 1066 bij Stamford Bridge sneuvelde, toen hij de Engelse troon opeiste. Hij had jarenlang in de keizerlijke garde in Constantinopel gediend voordat hij koning van Noorwegen werd.



Het Rijk van Kiev

De geschiedenis van de Varjagen staat ook beschreven in de vroegste Oost-Slavische bron, een compilatie uit de elfde eeuw van oudere annalen en kronieken. Volgens dit *Verhaal van vroegere jaren* dat ook bekend staat als *Nestorkroniek*, naar de veronderstelde auteur, de monnik Nestor, hadden de Noormannen goed garen gesponnen bij de onderlinge verdeeldheid van enkele Slavische stammen die elkaar begonnen te bestrijden. Na het midden van de negende eeuw veroverde de Varjagenaanvoerder Rurik de handelskolonies Staraja Ladoga en Novgorod en smeedde deze en enkele andere losse machtsgebieden tot een eenheid. Zijn opvolger Helgi, in Slavische bronnen Oleg 'de Wijze' genoemd, breidde het gebied twintig jaar later aanzienlijk uit, waarbij hij in conflict kwam met de Chazaren en andere steppevolken. Helgi verplaatste het bestuurlijke centrum naar ►

Boven: De Varjagenaanvoerder Rurik op het monument 'Duizend jaar Rusland' dat in 1862 in Veliky Novgorod werd opgericht. Links: Runenstein uit Kälvesten (Östergötland), waarop Eyvindr wordt herdacht die in het oosten was gesneuveld.



1 S. Hazzard Cross & O. P. Sherbowitz-Wetzor (vert.), *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text* (Cambridge, Mass. 1953), p. 81.

Rechts: Runenstein uit Turinge ten westen van Södertälje (Södermanland) opgericht ter nagedachtenis van Thorsteinn, 'die in het oosten in Gardariki tijdens de strijd sneuvelde'. Foto: Jari Simonen.
Onder: Olga neemt wraak op de Drevljanen, miniatuur uit de *Kroniek van Radziwiłł* (vijftiende eeuw).

het strategisch gelegen *Kænugarðr* (tegenwoordig Kiev), waar de handelsroute over de Dnjepr kruiste met een belangrijke landroute tussen Centraal-Europa en het Euraziatische steppegebied. We komen zijn rijk in Scandinavische bronnen tegen als *Gardariki*, het Stedenrijk, zoals op een Zweedse runenstein uit Turinge ten westen van Södertälje (Södermanland). Daarop staat gebeiteld dat deze steen was opgericht ter nagedachtenis van Thorsteinn, 'die in het oosten in *Gardariki* tijdens de strijd sneuvelde'. Dit 'Rijk van Kiev', zoals het door latere historici genoemd werd, zou zich in de elfde eeuw helemaal van de Witte Zee tot de Zwarte Zee uitstrekken.

Van het midden van de tiende eeuw tot het einde van de elfde eeuw beleefde het Rijk van Kiev een bloeiperiode die begon onder grootvorstin Helga. In de *Nestorkroniek* wordt zij met de Slavische naam Olga aangeduid. Zij was de weduwe van Ruriks zoon Ingvar (Slavisch: Igor) die gedood werd door Drevljanen, een Slavisch volk dat in opstand kwam omdat zij door de grootvorst afgeperst werden. Volgens de kroniek nam Olga wraak door vijfduizend Drevljanen bij de grafheuvel van haar echtgenoot te laten executeren en hun stad Iskoroosten, het huidige Korosten ten westen van Kiev, plat te branden. 'Olga eiste tribuut in de vorm van drie duiven en drie mussen per huis. Toen zij die gekregen had, gaf zij opdracht aan elk dier een klein zakje met zwavel te binden en hen 's nachts los te laten. De vogels vlogen naar hun nesten



terug, de duiven naar hun til, de mussen onder de dakranden van de huizen. Zo vloog alles in brand en bleef er niets gespaard.¹

Tijdens haar bewind, dat zij formeel als regentes van haar zoon voerde, nam Olga krachtdadig een reeks van bestuurlijke maatregelen en onderhield zij nauwe banden met het Byzantijnse hof. Die betrekkingen bleven niet zonder gevolg. Olga liet zich dopen en zou een kerkelijke begrafenis krijgen. Daarmee werd zij volgens de *Nestorkroniek* 'de eerste Rus die het Koninkrijk Gods betrad'. In de oosters-orthodoxe kerk wordt zij nog altijd als een heilige vereerd.

Tegen het einde van de elfde eeuw begon het Rijk van Kiev te verbrokkelen en de verzwakte natie werd uiteindelijk in de dertiende eeuw door de Mongolen onder de voet gelopen. Die stichtten het Tataarse rijk van de Gouden Horde dat twee eeuwen later uiteen zou vallen in machtsgebieden die zich zouden ontwikkelen tot Rusland, Oekraïne en Belarus. Daarmee stonden de Zweedse avonturiers die vanaf de achtste eeuw naar het oosten trokken, aan de wieg van deze landen. Maar we zagen dat deze kolonisten van het eerste uur die door Slaven, Byzantijnen en moslims soms 'Varjagen' en dan weer 'Rus' genoemd werden, al snel in de autochtone Oost-Slavische bevolking zijn opgegaan. En daarmee ligt de waarheid over hun rol die door Zweedse onderzoekers en Slavische nationalistena betwist wordt – zoals zo vaak – in het midden. ■



Literatuur

W. Duczko, *Viking Rus: Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe* (Leiden 2004).

H.R. Ellis Davidson, *The Viking Road to Byzantium* (Londen 1976).

S. Hazzard Cross & O. P. Sherbowitz-Wetzor (vert.), *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text* (Cambridge, Mass. 1953).

C. Hillerdal, 'Vikings, Rus, Varangians: The "Varangian Problem" in View of Ethnicity in Archaeology', *Current Swedish Archaeology* 14 (2006), 87-108.

A.I. Samarrai (vert.), *Arabic sources on the Norse* (University of Wisconsin 1959).

E. Wessén & E. Brate (eds.), *Sweden's runic inscriptions* (Stockholm 1924-1936).